

ПРО ЯВИЩЕ АЛОТЕЗИ (варіювання кореневих приголосних як архаїчний словотворчий засіб)

Статтю присвячено одному з важливих аспектів глибинних етимологічних зв'язків — вільному чергуванню корневих приголосних у різних прामовах, віддалено споріднених між собою, насамперед семітській та індоєвропейській. Стисло висвітлюється історія вивчення проблеми, докладніше обговорюється досить ґрунтовне дослідження Соломона Майзеля.

Ключові слова: консонантний паралелізм, алотеза, вільні чергування приголосних, кореневі варіанти, глибинні етимологічні дослідження.

Предмет нашого розгляду становить один із розділів (підтем) масштабної теми, яка охоплює низку віддалено споріднених мовних родин, зокрема індоєвропейську, і стосується притаманних їм маловідомих структурних рис, зумовлених певними архаїчними формотворчими засобами (до них належать також інфіксація, що їй уже була присвячена окрема стаття¹, і метатеза).

Алотеза — термін, упроваджений сходознавцем С. С. Майзелем (1900–1952), який ужив його в своїй докторській дисертації, що лишилася незахищеною через смерть автора й була опублікована через три десятиліття у вигляді монографії², у скороченій та децю модернізованій версії. У формулюванні Майзеля цей термін має позначати «використання чергування приголосних кореня в семантичних цілях» (с. 126). Іншими словами, під алотезою слід розуміти вільні (тобто не комбінаторні, не позиційні) зміни приголосних у словотвірних парадигмах, можливо, також і в словозмінних, причому ці зміни (чергування) відіграють роль чинників словотвору (нерідко єдиних, часом у поєднанні з іншими засобами). Поняття алотези входить у обсяг ширшого — консонантний паралелізм споріднених слів (коренів), що його Майзель коротко називає чергуванням. Відмінність між цими поняттями лежить у двох площинах. По-перше, консонантний паралелізм (вільні чергування приголосних) включає в себе також фонетичні варіанти слів — лише з відповідною різницею у звуковій формі, без відмінностей у значенні. Фонетичним варіантам сучасних індоєвропейських мов присвячено деякі спеціальні праці, зокрема українських мовознавців А. П. Критенка,

¹ Бурковський І. З. Праїндоєвропейська система інфіксації у світлі дотеперішніх досліджень // Мовознавство.— 2007.— № 2.— С. 17–25; див. також: Бурковський І. З. Етимологія і лінгвогенеза (про значення етимологічних принципів О. С. Мельничука) // Мовознавство.— 2001.— № 6.— С. 84–92.

² Майзель С. С. Пути развития корневого фонда семитских языков.— М., 1983.— 308 с. (Далі посилання на цю працю подаємо в тексті в дужках, вказуючи лише сторінки.)

³ Майзель, своєю чергою, запозичив його в Г. Гомаєра (*Homeyer H. Von der Sprache zu den Sprachen.*— Olten, 1947.— S. 73), який уживав його просто як синонім до терміна *Lautwandel* (звукова зміна).

М. Д. Карп'юк (українська мова), Р. С. Помірка (іспанська мова)⁴. А. П. Кристенко дає визначення досліджуваного предмета: «звуковими варіантами слова називаються звукові (фонетичні) його різновиди, які не порушують єдності слова як мовної одиниці, не порушують семантичної цілісності слова»⁵.

Ця найпростіша форма консонантного паралелізму безпосередньо не входить до поняття алотези, але може вважатися першим етапом її виникнення (за однією з імовірних моделей). Ось деякі приклади звукових варіантів слів, наведених А. П. Кристенком: *клин* || *тмин*, *лицар* || *рицар*, *луна* || *руна*, *линути* || *ринутти*, *камса* || *хамса*, *скло* || *шкло*, *замандюритися* || *зобандюритися*, *колихати* || *колисати*, *цьвохкати* || *цьвохкати* (в обох варіантах початкове *ц'* вимовляється м'яко), *червонастий* || *червонястий*, *бересклен* || *бересклет*, *стовп* || *стовб*. Можна помітити, що окремі з них, як от *линути* || *ринутти* чи *колихати* || *колисати*, не відповідають умові збереження семантичної тотожності — змінене звучання тут супроводжується певними значеннєвими модифікаціями, хоча вони, очевидно, з'явилися не відразу — фонетичні модифікації їм передували. Тут уже маємо, за термінологією цього самого автора, дивергентні пароніми⁶, що можуть являти собою випадки ймовірної алотези. Чому лише ймовірної? Річ у тім, що не всяка фонетична альтернація приголосного, супроводжувана значеннєвими змінами, є алотезою. Тут ми підійшли до другого аспекту відмінності між алотезою і консонантним паралелізмом коренів. Як уже зазначалося, алотеза — це вільне чергування приголосних як засіб творення нових коренів, тим часом нерідко консонантний паралелізм є наслідком давніших комбінаторних (позиційних) змін та інших причин — їх ми розглянемо далі. Для з'ясування того, чи можна той чи інший випадок консонантного паралелізму семантично нетотожних, хоча й споріднених форм, кваліфікувати як алотезу, потрібен етимологічний (або діакронноморфологічний) аналіз, проте й він не завжди може дати відповідь на це питання, і в частині випадків маємо псевдоалотезу, тобто консонантний паралелізм, що насправді має якість інше походження, наразі приховане від нас.

С. Майзель, як семітолог, досліджував алотезу в семітських мовах, але відзначав також досить широко, на його погляд, наявність її в індоєвропейських. Він наводить приклади цього явища для таких мов, як англійська: *canal* «канал»: *channel* «протока», *cattle* «худоба»: *chattel* «рухоме майно», *vine* «виноградна лоза»: *wine* «вино», *mount* «гора»: *mound* «горб, курган»; німецька: *Knabe* «хлопчик»: *Knappe* «зброносець, джура», *Schädel* «череп»: *Scheitel* «тім'я» (цей приклад сумнівний, бо етимологія першого слова невідома, і малоімовірно, щоб воно було пов'язане з другим, похідним від дієслова *scheiden* «розділяти» — тобтотім'я номіновано як місце, де розділяється волосся; але, що цікаво, порівняння етимона й деривата дає нам новий приклад консонантної мутації — *d* : *t*, аналогічно *hinter* : *hindern* тощо), *Mond* «місяць (небесне тіло)»: *Monat* «місяць (міра часу)»; французька: *graisse* «жир, сало»: *crasse* «грязюка» (с. 127–128), *cause* «справа»: *chose* «річ» (с. 131) та ін. Що ж до слов'янських мов, то М. Трубецької стверджував: «Вільне чергування глухих і дзвінких приголосних (пор. нім. *Tote* : *Tode*, *leide* : *gelitten*) цілковито чуже російській морфоло-

⁴ Кристенко А. П. Звукові варіанти слова // Мовознавство.— 1967.— № 1.— С. 69–75; Карп'юк М. Д. До питання про класифікацію варіантів слова // Там же.— 1979.— № 3.— С. 59–61; Помірка Р. С. Про фонетичні зміни у запозичених словах // Там же.— 1980.— № 1; Помірка Р. С. Варіантність слова (діалекти і структура) // Там же.— 1987.— № 3.— С. 48–53; Помірка Р. С. Альтернація звуків і типи варіативності словоформ в іспанском языкe // Вопр. языкознания.— 1990.— № 3. (У цих статтях можна знайти вказівки й на твори інших авторів на аналогічну тематику.)

⁵ Кристенко А. П. Знач. праця.— С. 70.

⁶ Кристенко А. П. Паронімія в українській мові // Мовознавство.— 1968.— № 1.— С. 57–58.

гічній системі»⁷. Щоправда, у примітці він відзначає один винятковий, на його погляд, випадок: *сватать* — *свадебный*. Авторитетний лінгвіст припустився разуючої помилки: слово *свадебный* (як і незауважене ним *свадебка*) якраз не містить жодних вільних чергувань, адже воно утворене не безпосередньо від слова *сватать*, а від його деривата *свадьба*, де заміна т на д зумовлена позиційно. А що найголовніше — він не помітив цілої низки справжніх випадків вільних змін (чергувань, альтернатив) приголосних у словоформах сучасної російської мови, випадків, що відчутно підривають його тезу. Кілька прикладів таких чергувань у кореневих морфемах (не відділяючи питомих слів від запозичень) наводить Майзель — як фонетичні варіанти *столб* : *столп*, *араб* : *арап*, так і словесні пари з відмінною семантикою, що їх можна розглядати як алотезу: *блевать* : *плевать*, *брызгать* : *прыскать*, *тень* : *сень*, *волос* : *ворс*, *пасха* (свято) : *паска* (страва, вживана в це свято) — с. 127; з цього ряду слід виключити *горло* : *жерло*, але натомість можна додати *крушить* : *груша*, *месть* : *возмездие* (укр. *мста* : *мзда*), можливо, також *напухать* : *набухать* тощо. Чимало можна назвати й дублетів іншомовного походження: *кристалл* : *хрусталь* (укр. *кристал* : *кришталь*), *металл* : *медаль*, *проект* : *прожект*, *машина* : *махина*, *цифра* : *шифр*, *сервис* : *сервиз*, *ходжа* : *ханжа*, *дракон* : *драгун*, *шуба* : *юбка* : *жупан* : *зипун*, *гитара* : *кифара* : *цитра*, аналогічно й у інших слов'янських мовах — укр. *бандура* / *банджо* : *пандурі* / *пандурина* : *мандолина*, п. *potas* «калій» : *potaż* «поташ».

Можливі причини виникнення консонантного паралелізму споріднених коренів досить докладно розглядає (с. 8–22) О. Ю. Мілітарьов, редактор і впорядник обговорюваної праці. Щодо самого С. Майзеля, то, за словами редактора, «його інтерпретації, містячи багато цікавих міркувань та гіпотез, не становлять певної визначеної й послідовної системи й часом видаються навіть умисне недостатньо експліцитними» (с. 16). Причиною цього можуть бути, зокрема, специфічні обставини й перипетії тієї епохи (боротьба з антимарризмом, немарризмом, а далі вже з марризмом), коли створювалася праця. Таких, бодай теоретично можливих, причин О. Мілітарьов подає чимало — скільки саме, сказати важко, бо хоча він і формулює їх у вигляді окремих пунктів, але ті пункти не завжди бездоганні в плані логічної стрункості й чіткості їх викладу. Вони сформульовані з прив'язкою до семітського матеріалу, що надає частині з них дещо вузькоспецифічного характеру, але їх у разі потреби можна переінтерпретувати в більш загальному плані. Розгляньмо коротко ці причини.

1. Випадкові збіги. Як слушно зазначає Мілітарьов, таке пояснення слушне лише для деяких випадків, тоді як кореневих варіантів є незмірно більше.

2. Фіктивні варіанти (неточно почуті / відтворені слова й індивідуальні варіанти вимови, що могли потрапляти в лексикографічні джерела, варіанти графічного походження — результати помилок чи гіперкорекції писців, або — додамо — хибних прочитань). Така інтерпретація також прийнятна лише для незначної частини кореневих варіантів. До того ж дуже часто за глибшої перевірки підозрювані на фіктивність варіанти виявляються цілком реальними.

3. Діалектне походження варіантів (перешарування діалектів і співіснування в мові етимологічно тотожних, але дещо відмінних фонетично регіональних форм — двох, а іноді й більшої кількості). Це пояснення може бути прийнятним для значної кількості випадків, але далеко не для всіх і навіть не для більшості — інакше, як пояснює Мілітарьов, спираючися на зібраний Майзелем багатий матеріал (у книзі він вміщений далеко не весь), довелося б постулювати наявність у минулому десятків діалектів однієї мови, фонетично не менш віддалених, ніж

⁷ Трубецкой Н. С. Морфонологическая система русского языка // Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. — М., 1987. — С. 81.

окремі мови (навіть не близькоспоріднені), що активно запозичували одні в одних практично будь-які слова. Додамо до цього: діалектна гіпотеза (її підтримує й сам Майзель — вона узгоджується зі звичним для радянських лінгвістів тодішньої епохи марризмом), за нашими спостереженнями, не може бути визнана ключовою й для інших родин, принаймні індоєвропейської, хоча для деякої частини випадків вона, безперечно, є слушною. Так іноді утворюються слова й у нові часи. Наприклад, фр. *rescapé* «уцілілий (при катастрофі тощо)» з походження — пікардійський етимологічний дублет до (спільно)фр. *réchappé* «униклий, той, що врятувався», у літературну мову в нинішньому звуженому значенні ввійшов на початку ХХ ст.

4. Запозичення в межах родини — тобто запозичення з близькоспоріднених мов. Ця інтерпретація, як доводить Мілітарьов, підходить лише для окремих, нечисленних випадків, і притому кожне таке пояснення має супроводжуватися конкретною аргументацією. Утім, кількість таких випадків може бути не такою вже й малою з огляду на індоєвропейські мови. Візьмімо для прикладу не зовсім слушно наведені Майзелем в одному ряді з прикладами алотези фр. *séparer* «відділяти»: *sevrer* «відлучати (дитину) від грудей» (етимологічні дублети: перше слово — вчене (книжне) запозичення з латини, а друге — продукт еволюції форми народнорозмовної латини, що її нащадком є сучасна французька мова), або *cavalier* «кавалер»: *chevalier* «лицар»: друге слово — питоме французьке, перше — його етимологічний відповідник, запозичений з близькоспорідненої італійської мови, і таких дублетів можна нарахувати десятки, якщо не сотні. Для більшості ж наявних консонантних альтернацій немає відповідності у жодній з відомих споріднених мов.

5. Так звана субстратна гіпотеза — тобто запозичення з невідомих, історично не засвідчених давніх мов, близько або й віддалено споріднених. Для деякої частини випадків обговорюваного явища це може бути слухним, але зробити цю версію головною не дозволяє та сама обставина, що й у випадку з діалектною гіпотезою — занадто значна поширеність цього явища й велика кількість уже виявлених паралельних варіантів: деякі приголосні мають їх по десятку й більше — це означало б постулювання кількох субстратних мов з надзвичайно розмаїтою рефlekсацією історично (генетично) тотожних приголосних, що є вкрай малоюмовірним.

6. Позародинні контакти. Певна кількість варіантів може сягати давніх запозичень з мов інших родин — одне й те саме слово засвоювалося різними діалектами по-різному або ж у різні діалекти даної мови чуже слово потрапляло з різних діалектів мови-джерела, тобто вже з різними звуковими варіантами. Цей пункт, як уже зазначалося, може стосуватися лише певної частини випадків, що стає особливо зрозумілим при знайомстві з явищем консонантного паралелізму споріднених коренів у ширшій перспективі, на матеріалі більшої кількості мовних родин.

7. Рефлексація незідентифікованих фонем прамови. За оцінкою Мілітарьова, така можливість у принципі завжди лишається відкритою, але практично вона реальна лише для досить обмеженої кількості варіантів.

8. Вплив сусідніх приголосних — асимілятивні чи дисимілятивні процеси. Цей пункт стосується нерегулярних міжмовних відповідностей, тому, строго кажучи, правомірність включення його до переліку є сумнівною. Щоправда, Мілітарьов нечітко згадує про випадки якихось асимілятивних чи дисимілятивних тенденцій для внутрішньомовного варіювання з синхронним співіснуванням відповідних кореневих варіантів у одній мові — очевидно, маються на увазі тенденції, дія яких не є тотальною, всеохопною.

9. Вплив сусідніх голосних (точніше, їх змін). Деякі кореневі варіанти можуть сягати дериватів одного кореня з позиційними алофонами приголосних, які зазнавали морфологічного чергування на кшталт індоєвропейського аблауту. Така інтерпретація, зазначає Мілітарьов, ймовірна лише для окремих консонантних пар — навряд чи вона може стосуватися, скажімо, *r / l* або *b / m*, принаймні якщо брати семітські мови. Додамо: не в усіх корневих варіантах з консонантними парами, що вкладаються у випадки альтернацій, спричинених вокалічними чергуваннями, консонантний паралелізм зумовлений саме ними. Проте слід відзначити, що цей пункт поширюється на досить велику кількість випадків. (За поверхового підходу дослідник, не знайомий добре з історією досліджуваної мови, може сприйняти як алотезу консонантний паралелізм, спричинений модифікацією сусідньої голосної, що іноді трапляється, зокрема, у Сводеша.) Крім того, вокалічні зміни, що спричиняють зміни сусідніх приголосних, не обмежуються чергуваннями аблаутного типу.

10. «Нарощений» приголосний, тобто по суті паралелізм не кореневий, а афіксальний, хоча ці афікси з часом починають сприйматися як частина кореня. О. Ю. Мілітарьов обмежується оглядом питання про походження триконсонантних семітських коренів від двоконсонантних і доходить висновку про обмежений масштаб дії цієї причини, хоча кількість таких випадків може бути досить великою, зростаючи з прогресом етимологічних досліджень. Але при глибшому розгляді виявляється, що часто варіюється не лише нарощений приголосний, а й решта двох. Зазначимо, що в мовах інших родин консонантний паралелізм досить часто наявний і в двоконсонантних коренях, він може нерідко охоплювати дві приголосні слова одночасно, хоча в окремих випадках фонемі, що чергуються, можуть бути прадавніми закам'янілими афіксами.

11. «Коренетворення та контамінація». Цей пункт слід було б розділити принаймні на три. Як коренетворення (термін, на наш погляд, вибрано невдало) позначено власне алотезу, яку ми ще висвітлюватимемо окремо, і в розгляданому переліку вона, звичайно, теж мала б фігурувати окремо. Що ж до контамінації, то ця причина, результат атракції паронімів, безперечно, лежить в основі виникнення деякої частини консонантних корневих варіантів. Далі редактор-упорядник указує, що в цьому ж пункті слід відзначити наявність певної кількості корневих варіантів — продуктів свідомого словотворення з метою табування, евфемізації або какофемізації слів. (У примітці подано ще версію І. М. Дьяконова, висловлену в усній бесіді: «явище, відкрите С. С. Майзелем у семітських мовах, має універсальний характер, становлячи особливий вид звуконаслідування, — але не природних звуків, а існуючих у мові слів» — с. 17.) Тут бачимо непослідовність: ці моменти (до них можна додати й експресивні зміни приголосних, свідомі чи напівсвідомі; так, Ю. Шевельов уживав поняття «афективної палаталізації» — наприклад, у слові *жаба*) слід було б виділити в окремий пункт, можливо, й не один. Тим більше, що це зроблено для моментів (п. 3, 4, 5, 6), які можна було б об'єднати під назвою «контактні чинники» як підпункти.

Досить сумнівним з погляду логічних правил класифікації є останній, 12-й пункт Мілітарьова — «найдавніші афразійські міждіалектні контакти». Його хіба що з великою натяжкою можна кваліфікувати як ще одну причину консонантного паралелізму — це по суті лише опис історичних обставин (значною мірою гіпотетичних — тривалі контакти прадавніх афразійських діалектів у період ще до формування прамов, які дали початок гілкам афразійської родини — семітської, кушитської і т. д.), що надають більшої вірогідності пунктам 3, 4 та 5, як зазначає сам автор переліку.

О. Ю. Мілітарьов припускає, що його перелік може бути неповним. І справді, до викладеного ним можна додати й ще деякі пункти. Одним з таких слід вважати вплив акцентуаційних (інтонаційних, просодичних) чинників. Так, Л. Г. Герценберг указує на консонантні мутації (придиховість / непридиховість, дзвінкість / глухість тощо), традиційно сприймані як нерегулярні зміни, насправді зумовлені впливом реконструйовуваних ним прадавніх тонів⁸. Далі слід назвати римовані пари (дисимілятивна редуплікація), які згодом могли розпадатися, і новоутворені варіанти з модифікованим першим приголосним починали жити самостійним життям, зазначаючи й значеннєвих модифікацій⁹, або ж редупліканти (їх могло бути по два й більше різновидів — у вірменській мові, як свідчить Г. Капанцяян¹⁰, по десятку й більше — щоправда, не для всіх відмінності полягають у різних приголосних у тій самій позиції), особливо якщо вони були досить компактними, продовжували існувати в такому вигляді. Ще одна версія належить В. К. Журавльову¹¹: паралельні форми — це, з одного боку, продукти фонологічної зміни, з другого — релікти давнішої системи. Така версія теж є цілком слушною (хоча знову ж таки далеко не всеохопною). Ось одне підтвердження її зі стороннього джерела: «Рештки цього своєрідного явища спостерігаються й зараз в усному мовленні жителів міста Кельна. Діалект цієї області одним з останніх сприйняв пересунені приголосні. Але й зараз є значна лексична група, що зберегла старий консонантизм. (...) Цікаво, що деякі одиниці, використовувані з різним значенням, мають дві форми; так, наприклад, «мавпа» як назва тварини має пересунене **p** й звучить **af**, але якщо, лаючи людину, її називають «мавпою», то слово вживається з непересуненим **p** (пор. також *Storch* «лелека», але *stork* «упертюх»). Наведена історія німецького пересуви приголосних ілюструє процеси, пов'язані із зіткненням двох фонетичних систем: старої германської системи з непересуненим консонантизмом і нової зі зміненим консонантизмом»¹² (для наведених прикладів слід враховувати й наявність експресивних чинників).

Під цю рубрику можна підвести й мілітарьовський 8-й пункт (хоч він назагал є сумнівним), його можна розширити: аналогічні тенденції можна припускати й для звукових змін як таких, не лише асимілятивно-дисимілятивних. Відомими є випадки різної реалізації звуків, що зазнають змін, у мовленні різних осіб того самого мовного колективу й навіть у мовленні однієї особи (здебільшого йдеться про інновацію та її відсутність). Нарешті, Мілітарьов пропустив ще одну версію, викладену Майзелем: «Окремі випадки чергування могли з'явитися також у результаті змішання й неспорідненомовних колективів. Оскільки в мові кожного такого колективу своя артикуляційна база, то запозичені слова вимовляються з певним звуковим відхиленням: відсутні звуки заміщуються найближчими до них звуками з наявних у мові колективу-запозичувальника» (с. 123). Перехід одного колективу на мову іншого з неминучим зворотним впливом (ми формулюємо це від себе, Майзель тут висловлюється дещо розпливчато, очевидно, з огляду на те,

⁸ Герценберг Л. Г. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики. — Ленинград, 1981. — С. 120–150, 158.

⁹ Про це див., зокрема: Капанцяян Гр. О внутренних закономерностях развития армянского языка. — Ереван, 1952. — С. 28–29; або див. цю саму працю: *Lingua Posnaniensis*. — 1953. — № 4. — С. 17–18. Крім того, цей автор називає й такий своєрідний спосіб творення дублетів: «не через безпосередній повтор і відділення (відбрунькування) нового компонента цього повтору, а через мисленне протиставлення й дисиміляцію, немовби поминаючи такий формальний повтор (редуплікацію)» (Там же. — С. 29–30 *resp.* 18–19).

¹⁰ Там же. — С. 26–27 *resp.* 16.

¹¹ Журавлев В. К. О внутренних причинах появления фонетических дублетов // Этимология. 1967 (1969). — С. 110–118.

¹² Гухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии // Вопр. языкознания. — 1962. — № 4. — С. 33.

що дана тема, стикаючись з маррівською тезою «схрещування мов», була тоді де-що «слизькою») «врешті-решт приводило до таких самих наслідків, як і змішання колективів, що розмовляли спорідненими діалектами» (с. 124). З цим також варто погодитися. Крім того, Майзель згадує (с. 131) добре відому й відтак бездискусійну причину виникнення етимологічних дублетів — коли одне слово запозичується двічі, у різні періоди й відповідно в різних формах, даючи початок двом різним словам у мові-реципієнті (приклади вже наводились).

Але всі можливі причини консонантних кореневих варіантів неалотезного характеру, хоч би на них у сумі й припадала значна частина, нехай навіть і більшість випадків консонантного паралелізму споріднених коренів, не перекреслюють можливості існування алотези — вельми вірогідного, з погляду міркувань історичної типології, формотворчого засобу ранніх епох мовної історії. О. Ю. Мілітарьову вона видається «найбільш ризикованою й радикальною з усіх можливих інтерпретацій кореневої варіативності» (с. 17), що для її перевірки потрібні спеціальні дослідження. Проте, на його думку, на користь алотези «не як емпірично доводжуваного феномена, а як суто спекулятивної побудови є декілька доводів... є підстава припускати, що коренева варіативність — не просто мозаїчний результат багатьох різнопланових чинників, перелік яких, можливо, неповний, наведено вище, але що в основі її лежить якийсь єдиний процес» (там же). Таких доводів чи підстав він наводить двоє (с. 17–18). По-перше, як свідчать дані відповідного аналізу, чим подібніші одна до одної дві приголосні, тим частіше вони чергуються в арабських коренях, причому такі артикуляційно близькі фонемі в семітських коренях мають тенденцію до несумісності, аж до абсолютної — існує доволі строга обернено пропорційна залежність між частотністю розгляданого чергування приголосних і їх сполучуваністю. По-друге, кореневі варіанти з консонантним паралелізмом наявні на всіх стадіях розвитку семітських, а також інших афразійських мов, включно зі спільноафразійським станом. Ми додамо: вони наявні й на глибшому рівні.

У Майзеля знаходимо міркування про походження алотези, важливі для розуміння її сутності: «Чергування виникає в період, коли перехід дифузоїдних звуків у фонемі ще не закінчився... На ранніх етапах розвитку людства звуковідчуття було розвинене порівняно слабо, й індиферентність до вимови багатьох звуків полегшувала чергування не лише голосних... а й приголосних» (с. 122). (Наводяться приклади з мов так званих первісних народів.) «Алотеза, як правило, з'являється на тому етапі розвитку мови, коли, з одного боку, в мові зміцніли тенденції відрізнити похідні поняття від первинних і субстантивно-атрибутивні поняття від дієслівних, а з другого боку, не з'явилося ще афіксної морфології, за якої алотеза стає згасаючим засобом словотвору. Там же, де афіксна морфологія... не дістала розвитку, алотеза замінювалась іншими засобами семантичної диференціації» (с. 131). О. Ю. Мілітарьов скептично сприйняв майзелівські концептуальні положення, насамперед версію (вона не суперечить поглядам Марра) щодо витоків алотези в так званому дофонемному періоді, проте нам вона видається значною мірою слушною. Не вдаючись у докладніші роз'яснення через брак місця, зауважимо, що поряд із відсутністю афіксних морфем важливим чинником, що сприяв алотезі, був правовий моновокалізм, що унеможлилював аблаут.

У більшості сучасних мов алотеза, як правило, не є продуктивним словотворчим засобом, лише зрідка вона може виступати як реліктове явище. Проте зберігаються численні сліди її дії в давнину. Відповідним відношенням пов'язано безліч коренів сучасних мов, але ця пов'язаність здебільшого є затемненою — вона відкривається засобами сучасного генетичного мовознавства. Так, етимологічно тотожними виявляються слова *багти* (*бажати*) і *пекти*, *їняти* (*Нет-) і *жати*, *жму* (*гет-), що показав О. С. Мельничук, або така група слів, як *тика-*

ти, тягти, тугий, дужий, дуга, торкати, торгати та багато інших (алотезні чергування часто поєднуються з іншими прадавніми структурними рисами — інфіксами, метатезою)¹³.

Явище консонантного паралелізму та його специфічного різновиду — алотези досі не знайшло широкого відображення в науковій літературі й не було належним чином досліджене. С. Майзель пояснює це так: «Якщо неухвага до алотези з боку індоєвропейців почасти пояснена тим, що вона порівняно сильно замаскована в індоєвропейських мовах, то неухвага до неї семітологів тим більше дивна, що в семітських мовах алотеза лежить, так би мовити, на поверхні, і лишлась непоміченою лише тому, що семітологи занадто старалися копіювати дослідницькі прийоми індоєвропейців» (с. 130). Утім, і його самого теж подекуди зраджувала проникливість: будучи не лише семітологом, а й тюркологом, він не помітив алотези в тюркських мовах.

Багато етимологів стикаються з явищем консонантного паралелізму споріднених коренів, і частина з них намагається його якось пояснювати. Але їхнім тлумаченням зазвичай бракує широти й глибини. О. Трубачов зачіпає «сутність проблеми великої групи *nomina instrumenti* з зубним і плавним приголосними в суфіксальній частині»¹⁴, ведучи мову про індоєвропейський формант (в однині) **-tl-, *-dhl- / *-tr-, *-dhr-*, — жодна з цих форм не є позиційним варіантом якоїсь другої. Він зазначає: «Повна ізофункціональність утворень на *-r-* і на *-l-* та низка інших істотних спільних рис спонукають розглядати їх в одному плані, а для ряду слів з такими варіантами словоформлення приймати генетичну спорідненість»¹⁵. Міркування слушні, можна лише пошкодувати, що цей випадок (до того ж далеко не єдиний) не спонукав автора до пошуку інших явищ такого типу і до ширших узагальнень.

У багатьох словниках спорадично й без серйозних пояснень подаються як споріднені такі етимологічні дублети з консонантним паралелізмом. Наприклад, у Фасмера в статті **трусск** читаємо: «Глухий варіант у відношенні до форми *друзг* (див. вище), пор. *прыскать: брызгать*»¹⁶. У випадку *столб: столи* він не дає чітких коментарів, але в статті **стебель** слідом за авторами латинських етимологічних словників згадує про наявність паралельних індоєвропейських форм з глухим *p*¹⁷. Низку випадків консонантного паралелізму кореневих варіантів зустрічаємо й у ЕСУМ: *блювати: плювати, ковтати: глитати, клей: глей, порпатися: бабратися* (складніший випадок — імовірна алотеза супроводжується тут метатезою та варіацією кореневої голосної) тощо, іноді це явище відзначається й на правому рівні: «псл. *luzga...* паралельне до *luska*»¹⁸, там же подано й споріднені балтійські форми з тим самим паралелізмом (*zg / sk*). О. С. Мельничукові був добре відомий зміст обговорюваного явища, але, очевидно, він не вважав за доречне давати відповідне широке пояснення на сторінках Словника з огляду на подану у Вступі настанову щодо укладання цього джерела («в основному на традиційних наукових засадах»)¹⁹.

Проте й до Майзеля були лінгвісти, що приділяли особливу увагу консонантному паралелізму споріднених коренів. Серед них — Г. Гірт, який у своїй «Індо-

¹³ Див.: Бурковський І. З. Етимологія і лінгвогенеза (про значення етимологічних принципів О. С. Мельничука) // Мовознавство. — 2001. — № 6. — С. 84–92.

¹⁴ Трубачев О. Н. Формирование древнейшей ремесленной терминологии в славянском и некоторых других индоевропейских диалектах // Этимология. — М., 1963. — С. 36.

¹⁵ Там же. — С. 40.

¹⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1987. — Т. 4. — С. 110.

¹⁷ Там же. — Т. 3. — С. 750.

¹⁸ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1989. — Т. 3. — С. 301.

¹⁹ Там же. — 1982. — Т. 1. — С. 9.

германській граматиці» дає чималий реєстр таких випадків як непояснених наразі феноменів, що чекають на інтерпретацію в майбутньому²⁰. Не оминав їх і А. Мейє, кваліфікуючи як особливий вид чергувань. Про відзначення Е. Сепіром тотожного з алотезою способу диференціації іменників і дієслів у сучасній англійській мові згадує й сам Майзель — як і про Я. Грімма, що в своєму Словникові досить часто наводить консонантні варіанти реєстрових слів, переважно звукозображальних. Багато писав про «нетрадиційні» консонантні чергування і Ян Отрембський²¹. Але особливо прикрою прогалиною в книзі Майзеля є відсутність у ній, в усякому разі в опублікованій її частині, імен Г. Меллера та А. Кюні, які в своїх творах чітко відзначали й широко та докладно розглядали вільні консонантні чергування та відповідні кореневі варіанти як у семітських та інших афразійських, так і в індоєвропейських мовах²² (саме це й спричинило неприйняття їхньої концепції спорідненості зазначених спільнот широким науковим загалом, який убачав тут невідповідність молодограматичному канону). Незалежно від Майзеля, у період до публікації його книги, цю тему тією чи іншою мірою досліджували Х. Станг²³, В. Махек²⁴, згадувані вже В. К. Журавльов, Р. С. Помірко²⁵ (на індоєвропейському матеріалі), у мовах Південно-Східної Азії — Ю. А. Горгонієв, Д. І. Єловков, Лонг Сеам та інші лінгвісти²⁶. Смыслорозрізнавальний паралелізм приголосних тюркського (а також монгольського) кореня відзначено й певною мірою досліджувано цілим рядом науковців²⁷. Вільне варіювання корневих приголосних на рівні правового стану постульовано й для кавказьких мов²⁸. Широтою поглядів відзначався М. Сводеш, який звертався не лише до індоєвропейських, алтайських, сіно-тибетських мов, а й до америндських та деяких африканських²⁹; при цьому його дослідження були спрямовані на встановлення й обґрунтування генетичної спорідненості між різними мовними родинами. У другій половині 1970-х рр. на цю проблему звернув увагу О. С. Мельничук³⁰, який чітко констатував «виниклий на початкових

²⁰ Hirt H. Indogermanische Grammatik. — Heidelberg, 1927. — Т. 1. — S. 238–240, 297–305.

²¹ Otrebski J. Indogermanische Forschungen // (Rozprawy i materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. — Wilno, 1939. — Т. 10. — Zesz. 3.

²² Cuni A. Études prégrammaticales sur le domaine des langues indo-européennes et chamito-sémitiques. — Paris, 1924. — P. 102–141, 150–176, 183–189.

²³ Stang Chr. S. L'alternance des consonnes sourdes et sonores en indo-européen // To Honor of Roman Jakobson. — The Hague ; Paris, 1967. — P. 1890–1894.

²⁴ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1968. — S. 11–14.

²⁵ Помірко Р. С. Звуковые альтернации и семантика слова // Вопр. языкознания. — 1994. — № 1. — С. 38 – 43.

²⁶ Горгонієв Ю. А. Грамматика кхмерского языка. — М., 1966. — С. 69–71; Лонг Сеам. Очерки по лексикологии кхмерского языка. — М., 1975. — С. 118–119; La Raw Maran. Burmese and Jingpho: a study of tonal linguistic processes // Occasional papers of the Wolfenden society on Tibeto-Burman linguistics. — Urbana, 1971. — Vol. 4. — P. 40, 71; Єловков Д. И. Очерки по лексикологии языков Юго-Восточной Азии. — Ленинград, 1977. — С. 17, 40–47, 60–61, 67–68.

²⁷ Див., зокрема: Кажубеков Е. З. Глагольно-именная корреляция именных корней в тюркских языках. — М., 1987. — С. 95–106, 110; Кайдаров А. Т., Кажубеков Е. З. Из опыта этимологических исследований корневых моносиллабов казахского языка // Теория и практика этимологических исследований. — М., 1985. — С. 42–46; Пюрбеєв Г. Ц. Функциональное чередование звуков в монгольских языках // Вопр. языкознания. — 1971. — № 3. — С. 89–93.

²⁸ Гизинейшвили Б. К. Сравнительная реконструкция и вариабельность в языке-основе // Вопр. языкознания. — 1972. — № 4. — С. 48–52.

²⁹ Swadesh M. The problem of consonantal doublets in Indo-European // Word. — 1970. — Vol. 26. N 1. — P. 1–16; Swadesh M. Archaic doublets in Altaic // American Studies in Altaic Linguistics / Ed. by N. Poppe. — The Hague, 1962. — Vol. 13. — P. 293–330; Swadesh M. The Origin and Diversification of Language. — London, 1972. — P. 98–99, 102–103, 106–109, див. також с. 97, 110–111, 148–154.

³⁰ Мельничук О. С. Етимологічні розвідки. 2. Юрба-гурба-юрма-гурма // Слово і труд. — К., 1976. — С. 163–166; Мельничук А. С. Этимологическое гнездо с корнем *цѣи- в славянских и других индоевропейских языках : Докл. на VIII Междунар. съезде славистов. (Загреб – Любляна, сент. 1978 г.). — К., 1978. — 16 с.; Мельничук О. С. Етимологічні розвідки. 4. Праслов'янське *mōgti «могти» // Мовознавство. — 1980. — № 6. — С. 44–55.

щаблях розвитку прамови паралелізм кількох приголосних у ролі функціонально тотожного звукового компонента того самого кореня»³¹. Згодом цей видатний лінгвіст ознайомився з книгою Майзеля, що його міркування про алотезу не були для нього цілком новими, але разом з цінним фактичним матеріалом поглибили його обізнаність із предметом, і використав у своїх подальших дослідженнях, що в задумі за грандіозністю перевершували сводешівські. О. С. Мельничук дав реєстр найтиповіших консонантних паралелей у споріднених коренях, насамперед індоєвропейських, відзначив таку важливу їх рису, як артикуляційна близькість відповідних приголосних (відмінності за однією, рідко за двома диференційними ознаками).

На особливу згадку заслуговує також Г. Карстін — учений, чия доля була подібною до долі С. Майзеля (серед іншого, також тривалий час унаслідок життєвих обставин змушений був застосовувати свої знання мов на дипломатичній службі). На сторінках його виданої посмертно книги про індоєвропейську інфіксацію, що становить першу з чотирьох частин написаної ним великої праці про будову індоєвропейських коренів, знаходимо кілька згадок про консонантний паралелізм споріднених коренів, схарактеризований автором так: «Індоєвропейські корені... можуть виступати в двох чи трьох (або й чотирьох) різних паралельних моделях (Auspraegungen), напр.: *tep-||dheb(h)-*, *k²ei-||g^hhei-*, *pā-||bhā*, *mek-||megh-* і т. д., або — як тріада — *kem-||skem-||gem-*, *teu-||deu-||dheu-* і т. д.»³². Цьому явищу присвячено третю із зазначених частин, а в останній розглядається ще один його різновид, який Карстін назвав сонантним аблаутом і який зумовлює так зване розгалуження коренів (Wurzel-Fächerung): «І-е. етимони часто виступають у певному “розгалуженні”, у такий спосіб, що однаковий анлаутний приголосний поєднується з різними шістьма сонантами»³³. Ось один із прикладів (вокалізм у праформах умовний) — для кореня з базовим значенням «сяяти, світити»: *bher-* (береза, берест) ~ *bhel-* (білий, кельт. *belo-* «т. с.») ~ *bheu-* (гр. *φάρος, πφαύσκω*) ~ *bhen-* (гр. *φαίνω* «з'являюся») ~ *bhā* (д. інд. *bhāti* «світить, сяє») — тут виступає сьомий сонант, ларингальний³⁴.

На жаль, досі три з чотирьох частин праці Карстіна залишаються невиданими. (Разючий приклад байдужості наукового загалу до такого надзвичайно цінного й рідкісного дослідження — наймасштабнішого з нині здійснених досліджень цієї важливої теми.)

Попри неувагу до алотези з боку переважної більшості фахівців з генетичного мовознавства, вихід книги Майзеля назагал був зустрінутий прихильно, проте реально в науковий обіг ідеї її автора ввійшли лише незначною мірою. Тим часом прийняття концепції Майзеля тягне за собою низку важливих висновків. Визнання обговорюваного явища змушує по-новому дивитися на компаративістську традицію з її наріжним каменем — поняттям звукових законів у молодогограматичному трактуванні. Рання компаративістика без вагань пов'язувала лат. *habe* «(я) маю» з нім. (*ich*) *habe* «т. с.». Молодограматичний підхід такий зв'язок просто відкидає, подаючи натомість як етимологічний відповідник німецького слова лат. *capio* «хапаю; беру». Новітні ж відкриття показують, що тотожність форми й значення нім. і лат. *habe* не є випадковою: корінь *hab-* є алотезним варіантом *cap-*. Таким чином, відбувається своєрідна реабілітація частини домолодограматичних етимологій. Але молодогограматична концепція цим не спростовується, явище алотези й ширше — консонантного паралелізму

³¹ Мельничук А. С. Этимологическое гнездо с корнем *uei-... — С. 4.

³² Karstien H. Infixe im Indogermanischen. — Heidelberg, 1971. — S. 152.

³³ Ibid. — S. 161–162.

³⁴ Ibid. — S. 162.

можна узгодити з нею. Тут може бути залучена рубрика «нефонетичні зміни», так само, як у випадку з аблаутом, адже алотеза (чергування приголосних), як і аблаут (чергування голосних), очевидно, за походженням — фонетичне явище, що згодом силою аналогії зробилося засобом для вираження словотвірних та граматичних змін. Утім, вельми ймовірна обставина, що початки алотези лежать у «дофонемному» періоді, поряд із іншими, спонукає визнати обмеження чинності молодогограматичного канону певними часовими (стадіальними) межами.

Введення в науковий обіг поняття алотези (разом із іншими чинниками, зокрема розглянутою Майзелем метатезою як ще одним архаїчним словотвірним засобом) спонукає до істотних змін у підході до вивчення віддаленої (міжродинної) мовної спорідненості — насамперед через удосконалення внутрішньородинних етимологічних досліджень, завдяки пропагованому О. С. Мельничуком поглибленому гніздовому підходу, побудові великих розгалужених блоків споріднених слів, які в значній їхній частині раніше такими не вважалися. Визнання розгляданого положення Майзеля означає також реабілітацію, принаймні в досить великій частині, індоєвропейсько-афразійських етимологій Г. Меллера й А. Кюні та визнання обстоюваної ними генетичної спорідненості зазначених мовних спільнот. Знімається головна перешкода для визнання міжродинної спорідненості — як у форматі ностратичної концепції, постульованої учнем Г. Меллера Г. Педерсеном і вдосконалюваної далі А. Долгопольським, В. М. Іллічем-Світlichem та іншими науковцями, так і в значно ширшому масштабі — аж до обґрунтування моногенези мов людства. Усі ці висновки спромігся зробити О. С. Мельничук³⁵. Наголошено: на зміну міжродинному порівнянню окремих слів приходить порівняння комплексів алотезних варіантів — частина з них зазвичай буває втраченою, що значною мірою унеможливило послівні міжродинні порівняння. О. Ю. Мілітарьов наводить комплекс таких варіантів з реконструйованої праафразійської мови — шість дієслівних коренів зі значенням «ламати, колоти, рвати, різати, ділити»: *bVt-, *fVt-, *bVd-, *fVd-, а також форми з емпатичним зубним (с. 18–19). Цей перелік, як ми можемо судити, дуже далекий від того, щоб бути повним, особливо якщо враховувати форми з інфіксами та з метатезою. Панорама індоєвропейських та інших ностратичних етимологічних відповідників цих слів (похідних від прадавнього кореня T-P-)³⁶ є дуже широкою, і всі її складники, об'єднані в такий спосіб, знаходять пов'язання в афразійській прамові.

Грандіозні дослідження, розпочаті О. С. Мельничуком, який узяв на озброєння досі належно не оцінені, але надзвичайно важливі відкриття як С. Майзеля, так і ряду інших талановитих науковців, синтезувавши й творчо збагативши ці відкриття власними ідеями, заповідають перехід генетичного мовознавства на новий етап розвитку. Нагальною потребою продовжувати роботу Майстра зумовлене й написання цієї статті.

I. Z. BURKOVSKI

ON THE PHENOMENON OF ALLOTESIS (THE VARIATION OF THE ROOT CONSONANTS AS AN ARCHAIC DERIVATIONAL MEANS)

The article is dedicated to an important aspect of the profound etymological connections — to the free alternation of the root consonants in some distantly related parent languages, mainly in the Proto-Semitic and the Proto-Indo-European. A brief survey of the hitherto performed investigations is given, with a more detailed attention on a prominent work of Solomon Maizel.

Key words: consonantal parallelism, free alternation of consonants, allothesis, root variants, profound etymology.

³⁵ Див., зокрема: Мельничук О. С., Коломієць В. Т. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов // Слов'янське мовознавство: Доп. на XI Міжнар. з'їзді славістів.— К., 1993.— С. 98–112.

³⁶ Бурковський І. З. Знач. праця.— С. 90–91.